

Відгук

офіційного опонента Віктора Анатолійовича Брехуненка на дисертацію

Філяніна Євгена Павловича

«Рецепції мусульманського світу в українському публічному дискурсі другої

половини XIX – початку XX ст.», подану на здобуття наукового ступеня

доктора філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки»

за спеціальністю 032 Історія та археологія

Дисертація Є.П. Філяніна присвячена дослідженню наукової проблеми, актуальність якої не підлягає сумнівам. Більше того, наукова та практична значущість подібних досліджень останнім часом лише зросла у зв'язку з необхідністю, з одного боку, подолати стереотипні європроцентричні підходи до інтерпретації стосунків українського населення з мусульманськими сусідами (у пергу чергу турки, татари, ногайці), а з іншого переосмислити місце останніх в новому українському наративі. Тому вибір дисертантом тематики можна лише вітати. Тим паче, що заявлена в дисертації проблема ще не була об'єктом прицільного всебічного дослідження, хоча окремі її сегменти з різною повнотою позначені в історіографії

Текст дисертації засвідчує добру обізнаність Автора зі станом наукової розробки проблеми, вільне орієнтування у спеціальній та дотичній науковій літературі. Мета, завдання, хронологічні рамки дослідження сформульовані аргументовано, зі знанням справи. Дисертація має міждисциплінарний характер, що посприяло збагаченню дослідницького інструментарію, а отже, й додало необхідної глибини.

Приваблює вибір дисертантом концептуальної стратегії дослідження. В її основі органічне поєднання двох ключових чинників – згаданого вище міждисциплінарного підходу, а також вихідного положення про те, що український публічний дискурс з усіма його варіантами є питомою складовою загальноєвропейського та світового, для яких дослідницька вісь Схід-Захід,

християнський – мусульманський світи є невід’ємною. Методика дослідження відзначається продуманістю та ефективністю.

Слушним видається підхід до формування джерельної бази дослідження. Увага дисертанта концентрується на рецепціях мусульманського світу у знакових наукових розвідках і творах української художньої літератури, адже саме ці групи текстів формували засади та задавали тональність сприйняття всього мусульманського у суспільстві. Під таким кутом залучена до дослідження сукупність джерел є репрезентативною, дозволяючи якісно реалізувати мету та завдання дисертації.

У другому розділі дисертації автор простежує особливості подання мусульманського світу на сторінках часопису «Основи». Вибір цілком логічний з огляду на ту роль, який цей часопис зіграв в українському інтелектуальному житті та сприйнятті останнього в російському імперському просторі. Розглядається множинність образу мусульман у різних публікаціях. При цьому дисертант прагне вписати все у широкий культурологічний та історичний контексти, що дозволило виокремити не тільки головну концептуальну канву, а й деталі сприйняття в українських інтелектуальних колах турок, татар, мусульман загалом. У підсумку в дисертації вдалося з’ясувати специфіку багатовимірного образу мусульманського на сторінках цього знакового часопису, акцентувати увагу на відсутності одновимірності та винятково антагоністичного ставлення до мусульманських сусідів. Показано, що турки й татари подаються переважно ворогами та генерально асоціюються з лихом. Але в такому образі вони не тому, що перебувають у статусі манентних ворогів, а лише в контексті військового протистояння за простір. З’являються тексти, в яких на одну дошку ставляться татари й поляки, що прокладало дорогу до зниження градусу антагоністичності при зображенні мусульманських сусідів. На цей же млин лив воду також текст П. Куліша, в якому, крім іншого, розглядався військово-політичний союз Богдана Хмельницького з Кримським ханатом. Обґрунтованим є висновок дисертанта про те, що «Основа», будучи

середовищем, в якому представлена багатоманітність українських голосів, відобразила також і багатоманітність та неоднозначність української рецепції «Сходу» (с. 80).

Важливою складовою дисертації є з'ясування образу татар в історіографічній спадщині Пантелеймона Куліша. І власне тут дисертанту вдалося показати, що ті нотки пластичності рецепції татар, які простежуються на сторінках часопису «Основи», саме в академічних працях вченого дали буйні сходи. І це цілком закономірно, адже, досліджуючи історію українського козацтва, П. Куліш просто не міг обійтися без татарського й турецького контекстів. Відтак в український інтелектуальний простір входила рецепція, базована на амбівалентності. Дисертант вдало виокремлює її ознаки: вплив татар на зародження козацтва, позаконфронтаційні міжетнічні контакти, взаємні побутові й культурні запозичення, перехресні міграційні процеси по обидва боки Степового фронтиру тощо.

Успішною стратегією став розгляд рецепції мусульманських сусідів на сторінках часопису «Київська старовина», флагмана тогочасного інтелектуального дискурсу в Україні. Дисертант знову ж таки вмотивовано загострює увагу на багатшаровості цієї рецепції. Зроблена плідна спроба розглянути місце татар у різних дискурсах від наукового до анекдотів. Відтінено появу культурологічного пласту, який спонукав до розширення опції сприйняття мусульманських сусідів коштом уваги до взаємозапозичень та позаконфронтаційних контактів.

Розглядаючи орієнтальний доробок Михайла Драгоманова, дисертант слушно акцентував увагу на появі свіжої сюжетної лінії для представлення турків і татар – порівняння деспотизму Османської та Російської імперій. І порівняння це було не на користь Росії, що в тогочасному контексті створювало цілком інакшу систему координат для маркерування мусульманських сусідів. Автор підкреслив ще один показовий підхід М. Драгоманова, цього разу стосовно мусульманської релігії. Іслам подається у розумінні Драгоманова

якчинник, що сприяє утвердженню рівності в суспільстві. Зрештою, з огляду на питомі риси Російської імперії, сама ідея нібито визволення Росією балканських народів з «турецького ярма» названо абсурдною. Цілком логічним і науково важливим є висновок дисертанта, що, попри усю складність рецепції М. Драгоманова, саме він «значно випереджав своїх сучасників, задавав дослідницькі орієнтири майбутньому поколінню» (с. 105).

Третій розділ дисертації присвячено дослідженню образу мусульманських сусідів в українській художній літературі. Дисертант простежує комплекс підтекстів зацікавлення східною тематикою з боку П. Куліша, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського. Це дало змогу глибше зрозуміти підґрунтя тихобразів Сходу, які з'явилися на сторінках художніх творів. Зокрема, захоплення П. Кулішем ідеєю єдності світових релігій спонукало до того, що у нього з'явилася симпатія до ісламу. Звідси й наділення позитивними рисами персонажів-мусульман у художніх текстах. Взагалі дисертанту вдалося сказати своє слово у кулішезнавстві, розлого проаналізувавши сходуцентричний доробок цього знаного українського інтелектуала.

Дисертант уміло з'ясував багатовимірне підґрунтя рецепції Криму й кримських татар у творчості Лесі Українки. Аргументованими є висновки автора про особливий вплив на неї, як і на П. Куліша, ідей європейського орієнталізму. Такі його риси як колорит та екзотичність зрезонували зі сприйняттям поеткою Російської імперії як такої, долі України, а також суто життєвими очікуваннями від кількох тривалих перебувань у Криму. Звідси відчуття як краси Криму, драматизму стану, в якому він перебував наприкінці ХІХ ст. й водночас неоднозначної ролі Кримського ханату й татар в українській історії. При цьому доведено, що в рамках антагоністичного та деструктивного образу Російської імперії «Росія прирівнюється чи, навіть ставиться нижче в моральній ієрархії по відношенню до рабовласницьких практик татарського суспільства» (с. 136). Умотивованим є висновок, що «перегук між текстом

академічного характеру (стаття Драгоманова) та віршами поетеси, який ще раз унаочнює спільність українського інтелектуального поля, не поділеного дисциплінарно, а також конкретизує образ імпліцитного читача українського дискурсу другої половини XIX – початку XX ст. (с. 136).

Сказав своє слово дисертант і в науковому дискурсі стосовно перегуків між «Кримськими спогадами» Лесі Українки та «Кримськими сонетами» Адама Міцкевича. Показано, що поруч з цим виразними є відмінності, а саме структура та емоційність.

Результативно досліджено кримський вектор у творчості Михайла Коцюбинського. З'ясовано, що письменник позитивно сприймав ідеї джадідизму. Йому вдалося відчувати та відтворити ідеї та настрої кримськотатарського суспільства часів пошуків виходу з кризового стану, в якому опинився весь мусульманський світ.

Приваблює підхід дисертанта до аналізу образу мусульманського світу у творчості Агатангела Кримського. З огляду на величезний об'єм відповідних опосередкувань не можливо було вирішити цю наукову проблему в рамках розділу дисертації, а без доробку А. Кримського розкриття теми було б позбавлене однієї із найважливіших складових. У підсумку Є. Філянін обрав оптимальну стратегію – виявити ключові сенси, які А. Кримський транслиував у суспільство. При цьому докладно з'ясовуються передумови їхньої появи. Проаналізовано множинність чинників, починаючи від походження вченого та його освіти.

Водночас у дисертації, як і в будь-якому дослідженні, не обійшлося без недоліків. Зокрема, бракує контексту сприйняття в російському імперському просторі тих рецепцій мусульманського світу, які були притаманні українським інтелектуалам. Навряд чи виправдано було зупинятися в тексті на добре відомому життєписі Лесі України. Ведучи мову про те, що «Коцюбинський став одним з перших українських (а насправді, європейських) письменників, який на високому художньому рівні описав народ, який в

умовах» (с.167), дисертант не підкріпив свої спостереження аргументами з європейського поля. Хоча дисертація написана грамотно з дотриманням наукового стилю, автор не уникнув надмірного й нічим під науковим оглядом не виправданого уведення до тексту запозичень з англійської мови коштом банальної заміни українських слів на англійський відповідник: «кейс», «дистинкція», «імерсія», «сеттинг» тощо. Чим завинили «випадок», «відмінність», «урізноманітнення», «занурення»/ «заглиблення»? Що додало використання англійських відповідників? Однак згадані недоліки не мають системного характеру і не підважують позитивної оцінки роботи.

Дисертаційна робота Є. Філяніна повністю відповідає всім нормативним вимогам, передбаченим «Порядком присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, зі змінами внесеними згідно з постановою КМУ від 21 березня 2022 р. № 341, а її автор Євген Павлович Філянін заслуговує присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

10 липня 2024 р.

доктор історичних наук, професор
завідувач відділу актової археографії
Інституту української археографії
та джерелознавства імені М. С. Грушевського
НАН України

В. А. Брехуненко

Підпис В. А. Брехуненка
«Засвідчую»

Учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України
к.і.н.

Д. В. Бурім

